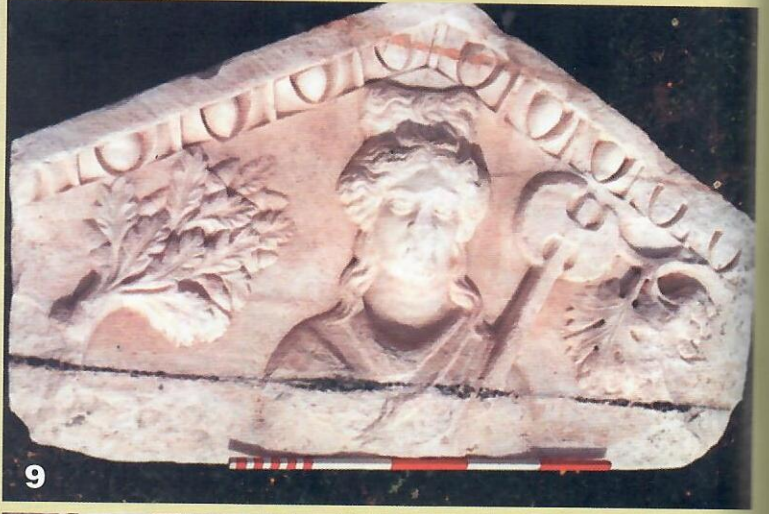

KARAHAYIT KABARTMASI

Yıl: 23 Sayı: 100

Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni
Nezih BAŞGELEN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Erdem YÜCEL

Dış İlişkiler Koordinatörü
ve Projeler Editörü
Dr. Brian JOHNSON

Proje Araştırma ve Bilimsel
Etkinlik Haberleri
Aynur GÜRLEMEZ

Redaksiyon
Ali AKKAYA
Chris LIGHTFOOT
Aksel TİBET

Yayın Hazırlık ve Dizgi
Emel YAŞKABAK
Muzaffer AYSU
Serdar KIRAN

Muhasebe
Levent URAZ
Oya YILMAZ

İdari Hizmetler
Ayhan DEMİRCİ
Ali ÖRDEKBAY

Basın Danışmanı
Engin AKYÜZ

Baskı
Kanaat Basımevi

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi
Hayriye Cad. Çorlu Apt. 3/4
80060 Beyoğlu - İstanbul
Tel.: (0 212) 293 03 78 (Pbx)
Fax: (0 212) 245 68 77
E-mail:
arkeolojisanat@superonline.com

Kapak Fotoğrafı:

Prof. Dr. Jale İnan tarafından Perge Tiyatrosu
sahne binası kazısında bulunan Büyük İskender
heykelinin başı.

İki ayda bir yayımlanır. Yayımlanan yazılardaki
bilimsel görüş ve düşünceler yazarına aittir.
Yazı ve her türlü görsel malzemenin yayın hakkı
saklıdır. İzinsiz kullanılamaz..

PREHİSTORYA □ ARKEOLOJİ □ ESKİÇAĞ TARİHİ

ARKEOLOJİ VE SANAT

SANAT TARİHİ □ ETNOGRAFYA □ NUMİSMATİK

"Ancak memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'î lüzum vardır."

Gazi Mustafa Kemal

İÇİNDEKİLER

- Karahayit Kabartması 5
Celal Şimşek
- Camızlı Mağara: Tanınmayan Bir Kutsal Alan 16
Hatice Gonnet
- Hellenistik Dönem'e Damgasını Vuran Yaratıcı Felsefe Sistemleri:
Epikuroşçuluk ve Stoacılık -I- 19
Murat Arslan
- İlk Sanat Tarihi Muallimi ve Müderrisi Mehmet Vahit (1873-1931)
Aykut Kazancıgil 29
- Cumhuriyetin İlk Arkeolojik Kazısı
Ankara Tümülüsleri..... 34
Nezih Başgelen
- Ankara Höyüklerindeki Hafriyata Dair Rapor/Ankara
Tümülüslerindeki Kazılar 35
Th. Makridi (çev.: Mehmet Kanar)
- Aşağı Fırat Boylarında Yaban Hayatı -III- 45
Şahika Ertan - Asaf Ertan
- Kitap Tanıtım / Book Review 51
Slobodan Sreckovic, Akches, c. I- II. Tanıtın: Brian Johnson
- NEKROLOJİ/ Prof. Dr. Jale İnan'ı Kaybettik
Nezih Başgelen.....54
- Prof. Dr. Jale İnan'ı Sonsuzluğa Uğurlarken.....57
Vedat Çelgin

OCAK - ŞUBAT 2001

KARAHAYIT KABARTMASI

CELAL ŞİMŞEK*

Kabartma Hierapolis'e su sağlayan Karahayit hattı üzerinde bulunmaktadır ve Kuzey Nekropolü alanının 500 m. kuzeyindedir¹ (Res.1-2).

Çökelez Dağı'nın güneydoğu eteğindeki kayalık teras, su yolu geçirilmesi için kuzey-güney istikametine yaklaşık 50 m uzunluğunda, 1.5 m genişliğinde, 4 m yüksekliğinde yarılmış ve bu kanalın vadiye bakan cephesinde kabartma yer alır (Res.3).

Batı yönünde, yerden 3 m yüksekliğindeki kaya yüzeyinde, dikdörtgen bir alan belirlenmiş ve buraya kabartma yapılmıştır². Kabartmanın üst kısmında ise yaklaşık 10 m kaya yüksekliği devam etmektedir.

Kabartmada üç figür yer almaktadır. Sağda Efes Artemis kült heykeli ve onun solunda Apollon Kitharodos ve Dionysos'un tokalaşması (dexiosis) betimlenmiştir (Res.4-6).

Yüzeysel olarak işlenmiş olan kabartma, zaman içinde aşınmış ve figürlerin yüz, elbise ve tokalaşan elleri tahrip edilmiştir.

Sağda başında polosu ile Anadolu tipindeki Efes Artemis kabartması yer almaktadır. Tanrıçanın

kült heykeli diğer iki figüre göre yükseltilmiş bir kaide üzerinde durmaktadır³. Artemis'in elbise ve yüz detaylarının çoğunluğu aşınma ve kırılmalar sonucu kaybolmuştur. Ancak omuzlara kadar inen ve başın iki yanında, tahrip olmuş hayvan figürleri, boynundaki girland çelengi ve kült elbisesi üzerinde katlar halinde yerleştirilen hayvan kabartmalarının dört geçiş çizgisi görülebilmektedir. Çene ve yüzün sağ tarafı ile sağ kol da tahrip olmuştur. Tahribattan dolayı yüksek polos ve kült elbisesi üzerine yapılan hayvan kabartmaları tamamen kaybolmuştur. Kısmen deforme ve tahrip olmasına rağmen, tanrıçanın yüz hattında idealize edilmiş bir üslubu görmek mümkündür.

Bütün olarak tanrıça kült heykelini ele alacak olursak; Efes Artemis kült heykelinde olduğu gibi⁴, başındaki yüksek polosun en üstünde cephesi dört sütunlu bir İon tapınağı, altlarda da kemer taşıyan sphenks ve griphonlar, başının iki yanında aslan ve boğa griphonları kulakları küpeli, boynunda iki sıra kolye, göğüs üzerinde küçük yumrulardan meydana gelen girland çelengi, onun altında burçlar, göğüs altında iri testisler (yumurtalar), kült elbisesi üzerinde ise sıralar ha-

Res. 1.
Hierapolis'e
Kızılcahamam
kaynağından
su sağlayan
Çökelez Dağı
eteğindeki
Karahayit
hattı.

* Yard.Doç.Dr. Celal ŞİMŞEK, Pamukkale Üni. Fen-Ede. Fak. Ark. ve Sanat Tarihi Böl. Klasik Ark. ABD., Kınıklı Kam. DENİZLİ-TR

Res. 2. Karahayit hattı üzerinde yer alan Roma Dönemine ait su kemeri.

Res. 3. Karahayit Kabartmasının bulunduğu alanda yarılarak açılan kanal hattı.

linde aslan, koç, geyik, boğa ile rozet çiçekli kabartmalar bulunur. Ayaklar bitişik olup, elbise kaide üstüne kadar dökülmekte ve kült heykelinin her iki yanında, onun atribütü olan birer köpek (yada erkek geyik) yer alır. Tanrıça kollarını öne doğru bereket dağıtırcasına uzatmıştır.

Ortada yer alan Apollon Kitharodos (Archegetes) başını solundaki Dionysos'a doğru 4/3 döndürmüş ve sağ elini ona uzatarak tokalaşmaktadır. Sol elinde, sol omzuna yasladığı lyrası bulunmaktadır. Apollon'un üzerinde ayaklar da dahil tüm vücudu örten ince ve bol kıvrımlı chiton vardır ve göğüs altında bir kemer ile sıkıştırılmıştır. Uzun ve bol elbise göğüs üzerinde üç kademeli katlar halinde V kıvrımlar yaparken, kemer altında ise ayak uçlarına kadar inen solda birbirine paralel kıvrımlar oluşturmuştur. Ellerin tokalaştığı kalça üzerinde ise, iki bacak arasını gösteren iki kalın kabarık kıvrım yere kadar inmektedir. Elbise kıvrımlarından anlaşıldığına göre, tanrı sol ayağıyla yere düz basmakta ve ağırlığı sol bacak taşımaktadır. Sağ bacağı ise hafif yana ve geriye doğru atmış ve ayak parmakları ucuna basıyor olmalıdır. Bu bacakta elbise kıvrımları, dizden itibaren yay şeklinde sağa doğru götürülmüştür. İdealize olarak yapılan başın burun, sağ yanak, alın üstü ile sağ dirsek ve elin bir kısmı kırılmıştır. Sağ kulak arkasından kabarık bukleli saçlar, ortadan ayrılarak dalgalı olarak kulağı da örterek arkaya doğru çekilmiş olup, sağ omuz üstüne uzun bir bukle saç dökülmüştür⁵. Başın hafif sola doğru döndürülmesinden dolayı, boyun

kısımında iki kırışık meydana gelmiştir. Gözler derine doğru çekilmiş başın sola döndürülmesinden dolayı yüzde bir asimetri oluşmuştur. Apollon, Dionysos'un yüzüne doğru değil de birisine poz veriyormuş gibi sol karşı boşluğa bakmaktadır. Yüzü biraz oval ve top çenelidir.

En solda Apollon Kitharodos ile tokalaşan çıplak Dionysos kabartması yer almaktadır. Dionysos'un sol ayağı 4/3 dönmüş ve yere düz basmakta, sağ bacak ise hafif kıvrılarak yana doğru atılmış ve ayak parmakları üzerine basmaktadır. Sol kalçanın dışa taşmasından da anlaşılacağı üzere, ağırlığı sol bacak taşımaktadır. Tanrı sağ kolunu sağındaki Apollon Kitharodos'a doğru uzatmış, Apollon'un kalçası önünde tokalaşmaktadır. Tanrının sol tarafında olası kalça hizasına kadar yükselen bir asma kütüğü yada destek kaide yer almakta olup, bunun üzerine panter postu yada mantosunu atarak, sol kolunu da dirseğinden kırıp bu desteğin üzerine yaslamıştır. Bu kısmın çok tahrip olması sebebiyle tam olarak kumaşın post mu, manto mu olduğu anlaşılmasına rağmen, bazı yumuşak ve sık kıvrımlar, bunun kumaş olduğunu göstermektedir. Dionysos hafif göbekli ve ovale yakın yuvarlak başı yapılmıştır. Sağ kolun pazı içi ve eli, sol kol dirsekten itibaren, çene, burun ve alın kısmı kırılmış, aynı zamanda başın çok deforme olması nedeniyle gözler, yüz hatları ve saç telleri de belli olmamaktadır. Bunun yanında vücut detayları da seçilememektedir. Başın her iki yanında kabarık saçların kulakları da kapatarak arkaya doğru tarandığı, sağ ve sol omuz üzerine birer kalın kıvrıcık buk-

Res. 4.-5. Efes Artemisi şahitliğinde Apollon Kitharodos ile Dionysos'un tokalaşması (dexiosis) sahnesi.

Res. 6. Karahayıt Kabartmasından detay.

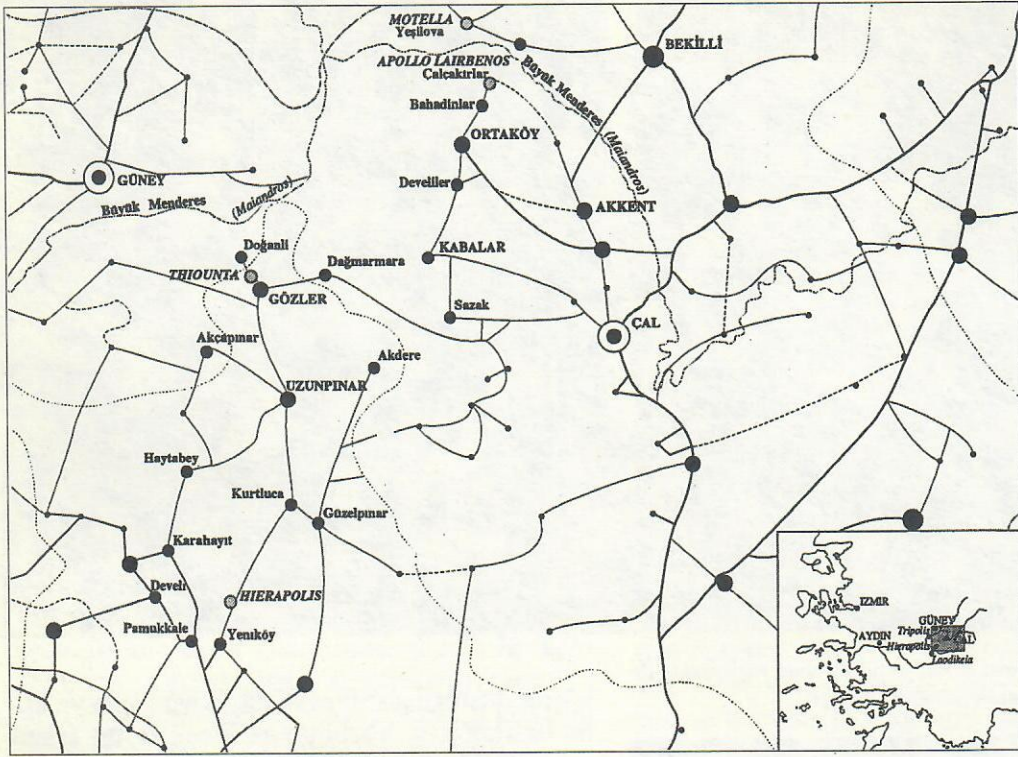
lelerin düştüğü görülmektedir. Boyun kısa ve kalın tutulmuştur. Vücudun alt kısmı ile üst kısmı arasında bir orantısızlık göze çarpmaktadır. Bu orantısızlık hem gövdeye göre bacakların biraz daha kısa tutulmuş olmasında, hem de boyunun kısa yapılmasında kendini göstermektedir. Böylece tanrı tıknaz ve biraz orantısız bir görünüşe sahip olmuştur⁶. Dionysos'da da genel kompozisyon olarak bakıldığında, ideal bir yapı görülür.

Karahayıt kaya kabartmasında; Anadolu'nun tanrıçası Efes Artemisi'nin şahitliğinde Hierapolis'in baş tanrısı Apollon Kitharodos ile Dionysos'un önemli bir konu üzerinde hem fikir olduklarını gösteren anlaşma (dexiosis) konusu işlenmiştir.

Kaya kabartmasının bulunduğu Hierapolis, antik Frigya bölgesi içinde yer alır⁷. Kent Batı kısmında uzanan verimli Lycos ovasına yaslanmıştır. Kuzey tarafta doğal olarak Menderes nehrinin sınırladığı Lidya bölgesi bulunmaktadır. Antik kentin doğu ve güney tarafı ise dağlık Frigya bölgesidir.

Doğal güzelliği, kutsal Plutonionu ve stratejik konumu sayesinde Antik kent, kuruluşundan itibaren kısa sürede gelişmiş ve bölgede geniş bir alanı etkisi altına almıştır⁸.

Hierapolis, özellikle Roma döneminde M.S.2-3.yy'larda sanatta kültürde, ekonomide altın çağını yaşamış olup, bu dönemde kent vergiden muaf tutularak Neocoros tapınak koruyuculuğu

Hierapolis'in
Kuzeydoğu
Yönetim Alanı
(Ceylan-Ritti,
1997'den

unvanına da layık görülmüştür⁹.

Karahayıt kabartmasında görülen tokalaşma (dexiosis) sahnesi M.Ö.1.yy'ın ortası ile sonu arasında tarihlenen Kommagene (dexiosis) stellerinde karakteristik olarak görülmektedir¹⁰. Ayrıca tokalaşmayla ilgili veda sahnelerine Klasik dönemden itibaren, özellikle de Hellenistik dönemde mezar stellerinde sık rastlanmaktadır¹¹.

Efes Artemis kült heykeli şahitliğinde tokalaşan Apollon Kitharodos¹² ve Dionysos¹³ Hellenistik tipte yapılmıştır.

Hellenistik Hierapolis antik kentinin kurucu ve baş tanrısı Apollon, değişik sıfatları ile tanımlanır; Onun Hellenistik sıfatı Delfico (Delphinos), Pizio (Pythios) ve Kitharodos (Archegetes) olup, bunun yanında yerli tipteki karakteri Lairbenos ve Kareios'tur¹⁴. Kentte olimpi kurallara uygun, her dört yılda bir Apollon Pythia adına yarışmalar düzenleniyordu¹⁵. Bunun yanında Ana Leto ve kız kardeşi Artemis, Hellenistik biçimlendirmesi ile avcı Artemis yada Anadolu karakterli Efes Artemisi olarak görülmektedir¹⁶.

Anadolu'da Roma döneminde yaygın olarak görülen imparatorluk kültürleri hem birleştirici hem de bölünmeyi sağlayan en önemli kültür¹⁷. Bu-

nun yanında Artemis, Apollon ve Dionysos gibi kültürler Anadolu'da geniş bir alana yayılmıştır. Bunlar içinde, özellikle Efes Artemis kültü, ayrıcalıklı bir kutsallığa sahiptir. Tanrıça için her yerde kutsal alanlar ve tapınlar ile altarlar adanarak onun kültü canlı ve gösterişli tutulmuştur. Yalnızca Efes Artemisi'nin kültü değil, kült heykeli de diğer tanrıçaların temsili için bir model olmuştur. Tanrıçanın kozmik gücü birleştirici bir dinsel organizasyonun doğuşuna da sebep olmuştur¹⁸. Çünkü Efes Artemisi Anadolu'nun en eski tanrıçası ana tanrıçanın bazı özelliklerini de almış gözükmektedir. Bu yüzden ki Anadolu halkının gözünde bu tanrıça, büyük bir saygınlıkla tapım görmüştür.

Ana Leto, Artemis ve Apollon üçlüsü, Hierapolis ve onun etki alanı içinde bulunan Thiounta, Hyrgaleis, Mossyna, Motella, Dionysopolis ve Apollon Lairbenos'ta yerel özellikler de katılarak bu kültür yaşatılmıştır.

Roma döneminde Hierapolis'in etki alanı, kuzeydoğuda yaklaşık 40 km. uzaklıkta bulunan Apollon Lairbenos tapınağına kadar uzanmaktaydı¹⁹(Harita). Bu etki özellikle M.S.2.yy'dan itibaren kentin ekonomik refahının iyice artmasıyla kendini göstermiştir²⁰. Bu etki alanı, Bekilli'de

bulunan bir yazıtla da teyit edilmiştir²¹. Bu da Dionysopolis ile Hierapolis arasında her yönden sıkı bir ilişkiyi göstermektedir. Her iki kentin insanları Apollon Lairbenos tapınağına hizmet etmişlerdir²². Özellikle M.S.3.yy Hierapolis sikkelerinde Apollon Lairbenos adına sık rastlanmaktadır²³. Buradan da anlaşılmaktadır ki büyük bir şehir olan Hierapolis'in yönetimi ve organizasyonu altında bu bölgede yer alan küçük kentler (Dionysopolis, Hyrgaleis, Mossyna, Motella, Thiounta ve Apollon Lairbenos) merkezi polis'in etrafında birleşerek işbirliği sağlamışlardır. Öyleki Thiounta ve Mossyna tapımları açık ve kesin bir şekilde Dionysopolis ve Hierapolis'e benzer²⁴.

Dionysos'un adına, Dionysopolis M.Ö.2.yy'da Bergama krallığına, II. Eumenes (M.Ö.197-159) ve II. Attalos (M.Ö.159-138) zamanında kurulmuştur²⁵. Dionysos'un adına yarasır bir şekilde, antik dönemde Dionysopolis ve Apollon Lairbenos çevresinde yetiştirilen bağlar ve bunlardan yapılan tatlı şaraplar çok ünlüydü²⁶. Belki de tanrının bu verimli bağları ve ondan yapılan tatlı şarapları bahşetmesi adına, kente bu isim verilmiştir²⁷. Burası Arundel'in dediği gibi "Bacchus'un verimli toprakları"dır²⁸. Dionysopolis sikkelerinde sarmaşık çelenkli genç Dionysos başı, ayakta chiton ve himation giyimli, elinde üzüm ve thyrsos tutuyor, yanında panter olduğu şekilde betimlenmiştir²⁹. İmparator Antoninus Pius (M.S.138-161) döneminden itibaren Efes Artemis kült heykeli, tanrı Dionysos ile birlikte, Dionysopolis sikkelerinde betimlenmiştir³⁰.

Dionysos, Hierapolis sikkelerinde de elinde şarap fiçileriyle gösterilmiştir³¹. Hierapolis'in baş tanrısı Apollon Kitharodos (Archegetes), M.Ö.2.yy'dan itibaren sikkeler üzerinde resmedilmiştir³². Ancak onun Efes Artemis kült heykeliyle birlikte sikkeler üzerinde betimlenmesi, imparator Traianus (M.S.98-117) sonrasında başlamıştır³³. Hierapolis, Marcus Aurelius (M.S.161-180) döneminden itibaren, Efes ile birlik sikkeleri basmaya başlamış olup, bu Commodus (M.S.180-192), Philippus (M.S.244-249) ve Valerianus (M.S.253-260) dönemlerinde de devam etmiştir³⁴. Hierapolis sikkelerinde göğüs altında kemerlenen uzun chitonu ve sol omuzuna yasladığı lyrasıyla betimlenen Apollon Kitharodos'un (Archegetes) tipi ve unvanı tanrının dinsel tapımı ve gizemli öğretisiyle ilgilidir³⁵.

Res. 7. Hierapolis tiyatrosu sahne kabartması. Apollon Kitharodos (Hierapolis Arkeoloji Müzesi).

Hierapolis'in Efes ile bastığı birlik sikkelerinde, karşılıklı Efes Artemis kült heykeli ve ayakta göğüs altında kemerlenen uzun chiton'u ile Apollon Kitharodos (Archegetes) betimlenmiş olup, tanrı tipik olarak sol omuzuna lyrasını yaslamıştır³⁶. Efes ile basılan birlik sikkeleri hem sıkı bir ekonomik ticari ilişkiyi³⁷, hem de Efes Artemis kültüne olan büyük saygıyı göstermektedir.

Karahayıt kabartmasının tarihlendirilmesinde önemli bir dayanak noktası, Hierapolis tiyatrosu sahne kısmında yer alan kabartmalardır. Tiyatro M.S. 60 yılında olan büyük depremin arkasından yapılmaya başlanmış ve bulunan bir yazıtta göre, İmparator Septimius Severus ailesine ve baş tanrı Apollon'a ithaf edilerek, Asya Prokonsülü Q. Tineius Sacerdos'un Prokonsüllük zamanında M.S. 206-208 de bitirilmiştir³⁸. Yazıt ve gösterdikleri stillere göre tiyatro kabartmaları, M.S. 2.yy'ın son çeyreği ile 3. yüzyılın başına tarihlenmektedir³⁹.

Hierapolis tiyatro sahne kabartmalarında, yüksek kabartma olarak, Geç Hellenistik tiple, Apollon

Res. 8. Hierapolis tiyatrosu sahne kabartması. Yarış Personifikasyonu (Hierapolis Arkeoloji Müzesi).

Kitharodos betimlenmiştir⁴⁰(Res.7). Karahayıt kabartmasıyla tipolojik benzerliği olan, tiyatro kabartmasındaki Apollon Kitharodos, işçilik ve mermer kalitesi yönünden birinci sınıftır. Ancak Karahayıt kabartması hem yerel kireçtaşına yapılmış, hem de işçilik yönünden ikinci sınıf yüzeyel bir özellik yansıtmaktadır. Bunun yanında figür detayları da hava şartlarından dolayı çok deforme olmuştur. Tiyatro kabartmasında yer alan Apollon Kitharodos M.S. 2.yy'ın son çeyreğine tarihlenmektedir. Bu açıdan Karahayıt kabartması biraz daha geç bir stil göstermektedir.

Kaya kabartmasını yapan usta, tiyatrodaki hem Apollon Kitharodos, hem de Efes Artemis kült heykelini görmüş olmalıdır.

Karahayıt kabartmasında az da olsa Apollon'un saç tipi ve seçilebilen elbise kıvrımları bize fikir vermektedir. Kaya kabartmasındaki Apollon'un elbisesi bol, kalın kıvrımları suni, metalik, ve aynı zamanda hantal görünümündedir. Bu yönden kaya kabartmasına, tiyatrodaki Hierapolis yarış personifikasyonunu (şahıslandırmasını) gösteren ve M.S. 3. yy. başına tarihlenen kabartmaların stili daha yakın gözükmektedir⁴¹(Res.8). Yarış Perso-

nifikasyonunu gösteren kabartmada tanrıçaların saçlarının kabarık dalgalı olarak ortadan ayrılıp kulağı da örterek arkaya doğru taranması, elbiselerin göğüs üzerine kabarık "V" şeklinde üçer kıvrım yapması ve göğüs altında elbiselerin ince kemerle sıkıştırılması gibi özellikler, kaya kabartmasında yer alan Apollon Kitharodos ile benzerlik göstermektedir⁴².

Yarış personifikasyonunu gösteren kabartmadaki figürlerin elbise kıvrımları, tiyatro Apollon Kitharodos kabartmasına göre, daha suni metalik ve hantaldır.

Tiyatronun sahne fasadı alınlığında yer alan ve Septimius Severus dönemine tarihlenen, Apollon Lairbenos kabartma büstünün gösterdiği stil ile Karahayıt kabartması Apollon Kitharodos kabartması arasında bazı benzerlikler göze çarpmaktadır⁴³(Res.9). Büste Apollon Lairbenos'un saçları kabarık dalgalı olarak kulakları kapatmış olup, arkaya doğru taranmış ve omuzlara kıvrıcık birer uzun bukle dökülmektedir. Ayrıca başın üstünde Karahayıt kabartmasında da olabileceğini düşündüğümüz bir kurdele yer almaktadır. Apollon

Res. 9. Hierapolis tiyatrosu sahne fasadından alınlık kabartması. Apollon Lairbenos (Hierapolis Arkeoloji Müzesi).

Lairbenos büstünde de elbise, Karahayıt kabartmasında olduğu gibi, göğüs üzerinde kabarık uç "V" kıvrımı yapmıştır ve kıvrımları suni ve serttir.

Hierapolis Triton Çeşmesi alınlık kabartmasındaki büste, sol elinde lyrasıyla Apollon Kitharodos betimlenmiştir⁴⁴(Res.10). Tanrının göğüs üzerindeki "V" şeklindeki kabarık, suni ve metalik elbise kıvrımları ve saç tipi, Apollon Lairbenos büstü ile aynıdır. Triton Çeşmesi'nde bulunan bir yazıtta göre yapı, Apollon Kitharodos (Archegetes) ile imparator Alexander Severus'a (M.S. 222-235) ithaf edilmiştir.⁴⁵

Mısır Fayum portrelerinde figürlerde görülen dö-

nemler içindeki saç tipolojisi gruplamasında, Karahayıt kabartmasındaki Apollon Kitharodos'un saçının ortadan ayrılarak suni, gevşemiş, kabarık hafif dalgalı olarak, kulağı da örterek arkaya taranması özelliği, M.S. 175-200 yıllarına tarihlenen bayan saçlarıyla da benzerlik göstermektedir⁴⁶.

M.S. 2. yüzyılın son çeyreğinde görülen dönem özelliği olarak, Julia Domna'nın saçı da bir peruk gibi dalgalı ve kabarık olarak ortadan ayrılmış, kulakları da örterek arkaya doğru taranmıştır⁴⁷.

Saç tipindeki benzer özellikler, Septimius Severus dönemine tarihlenen Efes Müzesi'ndeki başlarda da görülmektedir⁴⁸.

Res. 10. Hierapolis Triton Çeşmesi alınlık kabartması. Apollon Kitharodos (Hierapolis Arkeoloji Müzesi).

Res. 11. Hierapolis tiyatrosu sahne kabartması. Efes Artemisi kült heykelinin su ile kutsanması.

Efes Müzesi'nde yer alan Efes Artemis kült heykelinde, tanrıçanın elbisesi üzerinde, yedi sıra olarak, en altta bir sıra rozet ve onun üzerinde altı sıra cepheden hayvan kabartması ve kollar arasında iri testis yumrular yapılmıştır⁴⁹. Hierapolis tiyatrosu sahne kabartmalarında yer alan iki adet kült heykelinde; birinde aynen Efes Artemisi'nde olduğu gibi, altta rozet sırası olmak üzere, altı sıra hayvan kabartmasıyla birlikte toplam yedi sıra olarak yapılmıştır⁵⁰. Ancak diğer kabartmada, kült elbisesi üzerinde, altta bir sıra rozet ve üzerinde üç sıra hayvan olmak üzere toplam dört sıradır⁵¹(Res.11). Karahayıt kabartmasındaki Efes Artemis kült heykelinde, kült elbisesi üzerinde, toplam dört sıra seçilmektedir. Buda sanatçının tiyatro kabartmalarında yer alan kült heykellerinden, daha çok ikinci örneği model aldığı görüşünü bizde uyandırmıştır.

Anadolu'da Roma döneminde yerel tipte yapılan kaya kabartmalarının çoğu, Bronz çağdan itibaren yoğun olarak görülen bir Anadolu geleneği olarak, doğal su kaynaklarına yakın yerlere yapılmıştır⁵².

Karahayıt kaya kabartması bir su kaynağının yanında değil, ancak köklü Anadolu geleneğini devam ettirircesine Hierapolis'e hayat veren Kızılcahamam su yolu üzerinde yapılmıştır⁵³.

Yerel kabartmada sembolik olarak, Dionysos'un kendi adına kurulan, Dionysopolis kentinin ve çevresinin yönetim olarak, güçlü Hierapolis'e ve onun baş tanrısı Apollon Kitharodos(Archegetes)'a devredilmesi anlaşması gösterilmiş olmalıdır. Bu önemli devir anlaşması elbette Anadolu'nun en saygın tanrıçası Efes Artemisi'nin gözetiminde ve şahitliğinde yapılmalıdır. Bu sembolik anlaşmayla Dionysopolis ve çevresinin yönetiminin Hierapolis'e geçmesi, tanrılar katında da onaylanmış olup, böylece bölge halklarının kültür ve dinsel yönden de bütünlük içinde oldukları gösterilmiştir. Çünkü hem Apollon, hem Artemis ve hem de Dionysos bölgede büyük bir saygınlık görmüştür⁵⁴.

Karahayıt kaya kabartmasında, Hierapolis tiyatrosu sahne kabartmaları ile Triton Çeşmesi alınlık kabartması figürlerindeki stil ve dönem özellikleri görülmektedir. M.S. 2.yüzyıldan itibaren Hierapolis'in Efes'le basılan birlik sikkeleri ve bu sikkeler üzerinde Efes Artemis kült heykeli ile Apollon Kitharodos'un birlikte çok yaygın olması, Efes'le Hierapolis arasındaki sıkı ilişkilerin sonucu olarak Karahayıt kabartmasında da uygulanmış olmalıdır. Bu nedenle kabartma, M.S. 2.yy'dan itibaren Hierapolis ile Dionysopolis kenti arasında yapılan birliğin, Efes Artemisi önünde gerçekleştirildiğinin bir göstergesi olarak, M.S. 2. yüzyılın sonu ile M.S. 3. yüzyılın ilk çeyreği arasında yapılmış olmalıdır.

KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA

- Akurgal, 1993: E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, İstanbul, 4.bası 1993
- Atalay, 1988: E. Atalay, Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri, İzmir, 1988
- Aulock, 1964: S. von Aulock, Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Phrygien, 3329-4040, Berlin, 1964
- Aulock, 1968: S. von Aulock, Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Phrygien, 8299-8458, Berlin, 1968
- Bean, 1987: G. E. Bean, Karia (Çev. B. Akgüç), İstanbul, 1987

- Bejor, 1991: G. Bejor, *Le Statue, Hierapolis Scavi E Ricerche III*, Roma, 1991
- Boardman, 1995a: J. Boardman, *Greek Sculpture, The Classical Period*, London, 1995
- Boardman, 1995b: J. Boardman, *Greek Sculpture, The Late Classical Period*, London, 1995
- Buckler-Calder-Guthrie, 1933: W. H. Buckler - W. M. Calder - W. K. C. Guthrie, *Monuments And Documents From Eastern Asia And Western Galatia*, MAMA IV, Manchester, 1933
- Ceylan- Ritti, 1997: A. Ceylan - T. Ritti, *A New Dedication To Apollo Kareios*, *Epig.Anat* 28, 1997, s.57-67, Taf.14-16
- D'Andria-Ritti, 1985: F. D'Andria - T. Ritti, *Le Sculture Del Teatro I Rilievi Con I Cicli Di Apollo E Artemide, Hierapolis Scavi E Ricerche II*, Roma, 1985
- D'Andria-vd, 1987: F. D'Andria - D. B. Ferrero - T. Ritti - D. Ronchetta, *Hierapolis Di Frigia, 1957-1987*, Milano, 1987
- Doxiadis, 1996: E. Doxiadis, *The Mysterious Fayum Portraits Faces From Ancient Egypt*, London, 1996
- Dörner, 1990: F. K. Dörner, *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları (Çev. V. Ülkü)*, Ankara, 1990
- Erdemgil, 1993: S. Erdemgil, *Efes, Antik Kent ve Müze*, İstanbul, 2. bası 1993
- Ferrero, 1993: D. B. Ferrero, *Hierapolis, Aslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme, Scavi archeologici Italiani in Turchia, Venezia*, 1993, s.104-187
- Ferrero, 1996: D. B. Ferrero, *Excavations And Restorations During 1994 In Hierapolis of Phrygia, XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1996, s.95-105
- Ferrero, 1997: D. B. Ferrero, *Excavations And Restorations In Hierapolis 1995, XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 1997, s.85-99
- Ferrero, 1998: D. B. Ferrero, *Nymphe'ler Kraliçesi Frigya Hierapolis'i-La Regina Delle Nimfe Hierapolis di Frigia, Turchia Antica - Antik Türkiye, Roma*, 1997, s.40-93
- Havelock, 1981: C. M. Havelock, *Hellenistic Art*, New York-London, 1981
- Head-Litt, 1906: B. von Head - D. L. L. Litt, *Catalogue of The Greek Coins of Phrygia*, London, 1906
- Head, 1911: B. von Head, *Historia Numorum A Manual of Greek Numismatics*, London, 1911 (reprinted 1977)
- Humann-vd, 1898: C. Humann - C. Cichorius - W. Judeich - F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, MIT 61, Berlin, 1898
- Inan-Rosenbaum, 1966: J. Inan - E. Rosenbaum, *Roman And Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London, 1966
- Kleiner, 1992: D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, London, 1992
- Lippold, 1950: G. Lippold, *Die Griechische Plastik, Handbuch Der Archäologie*, München, 1950
- Lullies, 1956: R. Lullies, *Griechische Plastik*, München, 1956
- Magie, 1950: D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor, Vol. I-II*, New Jersey, 1950
- Malay, 1990: H. Malay, *Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri, X. Türk Tarih Kongresi, Ankara*, 1990, s.389-395, Lev. 251-255
- Price, 1984: S. R. F. Price, *Rituals And Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, London, 1984
- Ramsay, 1960: W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (Çev. M. Pektaş)*, İstanbul, 1960
- Ramsay, 1895: W. M. Ramsay, *The Cities And The Bishoprics of Phrygia, The Local History of Phrygia, Vol. I.*, Oxford, 1895
- Richter, 1970: G. M. A. Richter, *The Sculpture and Sculptors Of The Greeks*, London, 4th Edition, 1970
- Ritti-Şimşek-Yıldız, 2000: T. Ritti - C. Şimşek - H. Yıldız, *Dediche E KATAGRAFAI Dal Santuario Frigio Di Apollo Lairbenos*, *Epig.Anat.* 32, 2000, s.1-88, Taf. 1-8
- Smith, 1991: R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture*, London, 1991
- Smith, 1997: T. J. Smith, *Votive Reliefs From Balboura And Its Environs*, *Anat.Stud.* XLVII, 1997, s.3-49, Pl. I-VIII
- Stewart, 1990: A. Stewart, *Greek Sculpture, Vol. I-II*, London, 1990
- SNG, 1982: *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, PHRYGIA*, New Jersey, 1982
- Şahin, 2000: M. Şahin, *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*, Ankara, 2000
- Şimşek, 1997: C. Şimşek, *Hierapolis Güney Nekropolü, Konya*, 1997 (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Şimşek, 1999: C. Şimşek, *Antik Dönemde Çürüksu (Lycos) Vadisinde Kültürel ve Ekonomik Yaşam, Arkeoloji ve Sanat* 92, İstanbul, 1999, s.2-8
- Verzone, 1978: P. Verzone, *Hierapolis di Frigia, Consiglio Nazionale Delle Ricerche (CNR) 100*, Roma, 1978, s-3(391)-87(475)

DİPNOTLAR

- 1 Bu hat, Çökelez Dağ silsilesinin batı eteğinde yer almakta olup, Karahayıt üstündeki Kızılcahamam pınarı su kaynağından Hierapolis antik kentine kadar yaklaşık 5.5 km uzunluğundadır. Hat dere içinde su keremiyle aktarılmıştır.
- 2 Genişliği 0,97 m, yüksekliği 0,70 m, Figür yükseklikleri 0.60 m dir.
- 3 Bu yönüyle tanrıçanın Anadolu için kutsallığı daha da ön plana çıkarılmıştır.
- 4 Akurgal, 1993, Fig.104; Erdemgil, 1993, Fig.145-146
- 5 Başın üstünde ise diğer Hierapolis örneklerinde olduğu gibi, bir kurdele olabileceğine dair tahrip olmuş kabartı görülür.
- 6 Burada sanatçının, Apollon Kitharodos'a göre çıplak figür betimlemesinde başarısızlığı göze çarpmaktadır. İlk bakışta Herakles gibi görülen kabartma dikkatli bir şekilde incelendiğinde, soldaki desteğin budaklı sopa, üzerine atılanın da aslan postu olmadığı, her iki omuza dökülen uzun kıvrıkcık saç bukleleri sebebi ile ancak bunun Dionysos olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır.
- 7 Hierapolis, M.Ö.190 yılında yapılan Magnesia Savaşı ve bunun arkasından imzalanan Apameia (M.Ö.188) barışının hemen arkasından Bergama krallığına kurulmuş Hellenistik bir kenttir. Şimşek, 1997, s.2; Bean, 1987, s.280; D'Andria-vd, 1987, s.27-28; Ferrero, 1993, s.106-109; Humann-vd, 1898, s.19; Verzone, 1978, s.3(391); Magie, 1950, s.128,142.
- 8 Hierapolis İç Anadolu'yu Batı Anadolu'ya bağlayan antik yolların birleştiği kavşak noktasında yer almaktadır. Doğudan Apameia'ya gelen yol Colossai üzerinden Hierapolis, Tripolis, Philadelphia hattı ile Sardes'e uzanır. Güneyden Attaleia-Arycanda'dan gelen yollar Cibyra (Göhlisar), Themisenium (Karahöyük) üzerinden Laodikeia ana kavşağına gelir ve buradan Hierapolis'e geçer. Ayrıca dağlık Frigya'da yer alan Mossyna, Motello, Dionysopolis, Apollon Lairbenos'a giden yolun çıkış noktası da Hierapolis'tir. Şimşek, 1997, s.3-4; Humann-vd, 1898, s.37; Ramsay, 1960, s.50-51; D'Andria-vd, 1987, s.15-19; Ramsay, 1895, s.109
- 9 Ferrero, 1993, s.110; D'Andria-vd, 1987, s.27-28; Humann-vd, 1898, s.25-26; Şimşek, 1997, s.3-4.
- 10 Dexiosis Stelleri için bkz. Dörner, 1990, s.14-15, Fig.5, s.126, Res:XIII, s.164, Res.32, s.185, Fig.51, s.171, 198, Res.49, s.186, Fig.52, s.191, Fig.57; Smith, 1991, s.227-228, Fig.283; Stewart, 1990, Fig.876
- 11 Tokalaşmayla ilgili veda sahneli stellere bkz. Boardman, 1995a, Fig.155-156,177; Boardman, 1995b, Fig.122, 128; Lullies, 1956, Fig.195, 219; Lippold, 1950, Taf.73/3, 81/2, 87/1-2-4, 88/1; Havelock, 1981, Fig.173; Smith, 1991, Fig.293; Atalay, 1988, s.53-58, Kat.27-34, Lev.16-20, Şahin, 2000, s.189-190, KA2, Lev.XLVI, s.212-213, KB1, Lev.LXIII; Stewart, 1990, Fig.438, 515,586-587,822 ; Richter, 1970, Fig.334.
- 12 Sol ayağı ile yere düz basmış, sağ bacağı hafif dizden kıvrılarak yana atmış ve ayak parmakları ucuna basan, üzerinde kollarda dahil tüm vücudu örten ve göğüs altında kemerlenmiş chiton giyen, sol omzuna lyrasını yaslamış, uzun saçlarından kıvrıkcık iki bukle omuzlara dökülen tipteki Apollon Kitharodos geç Hellenistik dönemde çok revaçtadır. Smith, 1991, s.187, Fig.216; Havelock, 1981, s.200-201, Fig.170; Şahin, 2000, s.189-241, Lev.XLVI-LXXXVIII; Richter, 1970, s.234, Fig.828; Stewart, 1990, Fig.761-762.
- 13 Omuzlarına dökülen dalgalı saç bukleleri ile, sol kolunu yüksekçe bir desteğe (Herme yada asma kütüğüne?) yaslayan sol ayağı yere düz basan, sağ bacağı hafif dizden kıvrılarak yana atan, çıplak Dionysos tipinin de kaynağı yine Hellenistik döneme dayanmaktadır. Smith, 1991, s.65, Fig.77
- 14 Ramsay, 1895, s.96-97; Ferrero, 1993, s.177; Ferrero, 1998, s.62; D'Andria-vd, 1987, s.75-82; Humann-vd, 1898, s.42-43; D'Andria-Ritti, 1985, s.35-45, Fig.2/AplIb-c, Tav.12/2, 13/1-3, 15/1, s.49-52, Fig.3/AplIIa, Tav.16/1, s.55-70, Fig.3/AplIII-c-d-e-f, Tav.17/1-2, 18/1-2, 19/1, 20/1-2, s.71-73, Fig.4/AplVa, Tav.22/1, s.80-82, Fig.4/ApVa, Tav.23/1-2, s.88-90, Fig.5/ApVg, Tav.27/1
- 15 Ferrero, 1993, s.115; D'Andria-vd, 1987, s.49-52; Ferrero, 1998, s.63
- 16 Ferrero, 1998, s.72; Ferrero, 1993, s.117; D'Andria-vd, 1987, s.76-82; Humann-vd, 1898, s.42-43; D'Andria-Ritti, 1985, s.111-116, Fig.7/ArIIa-b, Tav.31/2-32/1, s.123-124, Fig.8/ArIIa, Tav.33, s.146-149, Fig.9/ArIVb, Tav.38/1-2, s.158-160, Fig.10/ArIVa, Tav.43/2
- 17 Price,1984, s.130
- 18 Price,1984, s.131
- 19 Ramsay, 1895, s.122-123; Ferrero, 1993, s.105; Ceylan-Ritti, 1997, s.57
- 20 D'Andria-vd, 1987, s.27-28
- 21 Ramsay, 1895, s.142, no.29; Humann-vd, 1898, s.180, no.4; Buckler-Calder-Guthrie, 1933, s.XIV, no.315; Ceylan-Ritti, 1997, s.57; Ritti-Şimşek-Yıldız, 2000, s.14
- 22 Ramsay, 1895, s.123,
- 23 Magie, 1950, s.1018, not.64; Ramsay, 1895, s.123, SNG, 1982, no.434; Head, 1911, s.676
- 24 Ramsay, 1895, s.125
- 25 Ramsay, 1895, s.126-127; Head-Litt, 1906, s.LIV; Ma-

- gie, 1950, s.1020, Not.66; Buckler-Calder-Guthrie, 1933, s.XIV; Head, 1911, s.671
- Antik kentin yeri kesin olarak tespit edilememekle birlikte, Ortaköy ve Sazak arasındaki vadide uzanıyor olmalıdır. Bununla ilgili olarak Ortaköy ve Sazak'ta mimari parçalara sıkça rastlanmaktadır.
- 26 Magie, 1950, s.816, not.98; Buckler-Calder-Guthrie, 1933, s.111-112, no.297
- 27 Bu günde Çal, Ortaköy ve Bahadınlar çevresindeki verimli topraklarda yetiştirilen bağlar ve onların ürünleri hala antik dönemdeki gibi ününü devam ettirmektedir.
- 28 Ramsay, 1895, s.127
- 29 Head, 1911, s.671; Barclay-Head, 1906, s.182, no.1-5, Pl. XXIII/1-3, s.185, no.18, Pl. XXIII/9, s.186, no.23; SNG, 1982, no.343-346, 348-349; Aulock, 1964, no.3535,3537,3540
- 30 Head, 1911, s.671
- 31 Hierapolis antik dönemde şarap imalinde önemli bir yere sahipti. Humann-vd, 1898, s.48
- 32 Head, 1911, s.675; Ramsay, 1895, s.88
- 33 Head, 1911, s.675
- 34 Head, 1911, s.676
- 35 Ramsay, 1895, s.96-97.
- 36 Aulock, 1964, no.3664-3665; Aulock, 1968, no.8385; SNG, 1982, no.471,473; Head-Litt, 1906, s.257, no.164-165, Pl.LI/9, s.258, no.168.
- 37 Hierapolis Kuzey Nekropolünde bulunan Flavia Zeuxis'in mezar yazıtında da belirtildiği gibi, deniz aşırı ülkelerle yapılan ticaret Efes limanı üzerinden yapılıyordu. Şimşek, 1999, s.7; D'Andria-vd, 1987, s.85-88; Ferrero, 1993, s.110-111; Humann-vd, 1898, s.53-54.
- 38 Şimşek, 1997, s.57; D'Andria-Ritti, 1985, s.9-10, 197; Ferrero, 1993, s.154; Verzzone, 1978, s.38(426), Fig.47; Ritti, 1985, s.59-77; D'Andria-vd, 1987, s.38-47.
- 39 Tiyatro kabartmalarında farklı ustaların çalışmasından dolayı, farklı stilleri görmek mümkündür. bkz. D'Andria-Ritti, 1985; Ritti, 1985; D'Andria-vd, 1987; Ferrero, 1993; Ferrero, 1998 ve Verzzone, 1978.
- 40 Tanrı cepheye yakın hafif sola dönük, ayakta betimlenmiş olup, başını sola doğru döndürmüş, üzerinde kolları da örten ve yere kadar inen chiton bulunur. Chiton göğüs altında geniş bir kemerle sıkıştırılmıştır. Apollon solunda yer alan üç ayaklı kazan üzerinde, sol eliyle lyrasını tutmakta ve sağ elinde mızrabı vardır. İnce uzun görünümlü ve hafif "S" duruşlu olan tanrının sol ayağı, yere düz basarak ağırlığı taşımaktadır. Sağ bacak dizden hafif kıvrılmış olup, yana atılarak ayak parmakları ucuna basmaktadır. Başlı defne çelenkli olup, iki yanda kıvrıkcık uzun birer bukleye omuzlara dökülmektedir. Üzerindeki uzun chiton yere dik kıvrımlar oluşturmuş olup, bacak arasında kabarık ve kalın yine yere dik iki kıvrım, yere yığılarak temas etmektedir. Bejor, 1991, s.6-7, Tav.4/2; D'Andria-Ritti, 1985, s.80-82, Fig.4/ApVa, Tav.23/1-2.
- 41 Kabartmada, ortada yarış personifikasyonu, sol elinde bir Apollon Kitharodos (Archegetes) yontucuğu tutmakta, sağ eliyle sağındaki altara şarap dökmektedir. Bunu, solunda yer alan kule taç ve bereket boynuzlu, Hierapolis'i temsil eden Tyche çelenklendirmektedir. Arka tarafta ise yarışta birinci gelecek olan sporcuya verilecek olan silindirik kule taç yer alır. En sağda ise yine altara şarap döken ve halkı temsil eden diğer yarış personifikasyonu, onun yanında bir boğa, ve en solda alta ise Nehir tanrısı (Lycos) betimlenmiştir. D'Andria-vd, 1987, s.49-52; Ferrero, 1993, s.115-117; Verzzone, 1978, s.44(432), Fig.55; Ritti, 1985, 75-76, Tav.7a.
- 42 Bu benzerlikler diğer bazı tiyatro kabartmalarında da görülmektedir.
- 43 Büst kabartmada tanrı, sol omzuna çift yüzlü baltasını (bipennis) yaslamıştır. Sağda meşe palamudu dalı, solda ise üzümlü asma dalı bulunur. D'Andria-vd, 1987, s.79; Ritti, 1985, s.135-136, Tav.24b.
- 44 Büst kabartmada tanrı sol elinde lyrasını, sağ elinde ise profilden bir Griphon tutar.
- 45 Ferrero, 1996, s.97-98; Ferrero, 1997, s.88.
- 46 Doxiadis, 1996, s.235.
- 47 Kleiner, 1992, s.322, Fig.284, 326, Fig.290.
- 48 İnan-Rosenbaum, 1966, s.128-129, no.153-154, Taf.LXXXIX/1-4.
- 49 Akurgal, 1993, Lev.104; Erdemgil, 1993, Fig. 145-146.
- 50 D'Andria-Ritti, 1985, s.158-160, Fig.10/ArIV1, Tav.43/2.
- 51 D'Andria-Ritti, 1985, s.146-149, Fig.9/ArIVb, Tav.38/1-2, Ferrero, 1993, s.150; D'Andria-vd, 1987, s.80
- 52 Smith, 1997, s.18-19, Pl. I-VIII; Malay, 1990, s.389-390.
- 53 Su bolluk, bereket ve hayat kaynağı olduğu için, bu kaynakların etrafında yaşamlar tarih boyunca filizlenerek gelişmiştir. Bu yönden su, her zaman kutsaldır.
- 54 Dionysos şenlikleri, tiyatro sahne kabartmalarında sevilerek işlenmiştir. Burada Kentaurların çektiği araba içinde yer alan Dionysos'un saç tipi de Karahayıt kabartmasıyla benzerlik göstermektedir. Humann-vd, 1898, s.59-61, Fig.6-7.